

УДК 37.013.3

Стражнікова І.В.

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ ЗМІСТУ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ - ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті розкривається зміна парадигми змісту освіти означеного регіону в дослідженнях науковців другої половини ХХ – початку ХХІ століття, їх філософсько-методологічні погляди на зміст освіти як на світоглядну проблему, відстежуються впливи суспільно-політичних чинників на зміст освіти у різних типах навчальних закладів. Показано, що історико-педагогічні дослідження дають досить повне уявлення про процес запровадження і вдосконалення навчальних планів і програм для загальноосвітньої школи, які орієнтували на врахування вікових особливостей учнів, збільшення ваги до політехнічного і виробничого навчання, розвантаження навчального матеріалу з предметів гуманітарного циклу, усунення дублювання тощо.

Ключові слова: зміст освіти, Західний регіон України, зміна парадигми, навчальні плани і програми, теорія і практика навчання.

Поняття "зміст освіти" є предметом тривалого наукового дискурсу, що відповідним чином вплинуло на характер історико-педагогічних досліджень. У радянській педагогіці його суть обумовлювалася постулатами ідеології. Пануючий в ній підхід обумовив однолінійні трактування, згідно з якими зміст освіти фактично визначався за її метою. З доробку авторитетних радянських дидактів (Ю. Бабанський, М. Скаткін, М. Сорокін, І. Харламов) впливає розуміння сутності змісту освіти як певного обсягу систематизованих знань, умінь і навичок, котрі забезпечують всебічний розвиток особистості, що володіє знаннями та має світобачення й фізичні, розумові якості, необхідні для продуктивної праці. Такі імперативи стали основою критичного оцінювання змісту освіти за дорадянського періоду, при цьому ігнорувалася їх об'єктивна історична і світоглядна детермінованість.

Важливе методологічне значення має твердження О. Сухомлинської про зміну парадигми у вивченні змісту освіти, позаяк сучасні вчені вже не трактують його сутність як сукупність "знань, умінь та навичок", а оперуючи поняттями "компетентність", "розвиток", "творчість", визнають нові пріоритети розвитку [17, с. 162]. Оригінальними й новаторськими видаються філософсько-методологічні погляди на зміст освіти як на світоглядну проблему, що торкається особистісного розвитку людини (В. Кремень) та як на частину культури і суспільного досвіду, котрі використовуються в навчальному процесі для розв'язання завдань навчання і виховання (Н. Мойсеюк).

Особливо гостро, безапеляційно радянські вчені критикували зміст середньої освіти у навчальних закладах Західної України міжвоєнного періоду. Зокрема, у роботах М. Грищенка без жодного аналізу гімназійних навчальних програм стверджується, що вони будувалися "ненауково", "цілком ігнорували принципи дидактики системності і послідовності у викладі матеріалу", тож учням давали "дуже обмежені", "сфальсифіковані" знання з основ наук. Доводилося, що весь зміст навчально-виховного процесу підпорядковувався реалізації ідей польського шовінізму [1, с. 27].

Нарікаючи на малу кількість середніх шкіл, гімназій, особливо україномовних на Тернопільщині, О. Кондратюк також уникає розгляду навчальних програм і планів, зміст викладання загальноосвітніх предметів трактує як наскрізь "клерикальний", "буржуазно-націоналістичний". Доводиться, що в його основі лежала "великодержавна ідеологія", а викладання велося на основі "ідеалістичних антинаукових поглядів" "буржуазних польських учених" [9, с. 6-8, 15-17].

Таку ситуацію зумовив й обмежений доступ до джерельних матеріалів, тож науковці намагалися аналізувати зміст навчально-виховного процесу на основі матеріалів преси та державних органів влади. Однак окремі науковці намагалися критично проаналізувати стан справ. У такому відношенні вирізняються роботи О. Завадської [3; 4], яка доводила, що реформування школи не повинно зосереджуватися лише на покращенні підготовки учнів до вступу у вузи, що призводить до "однобічності навчання", "відриву школи від життя". Науковець сміливо вказувала на недоліки у функціонуванні загальноосвітньої школи, пов'язані з нерегулярністю відвідування занять значною кількістю учнів, чимало з яких залишали навчання посеред року.

За умов уніфікації змісту навчального процесу, відпала потреба у спеціальному вивченні даної проблеми відносно Західного регіону Української РСР. Історико-педагогічні дослідження дають досить повне уявлення про процес запровадження і вдосконалення навчальних планів і програм для загальноосвітньої школи, які орієнтували на врахування вікових особливостей учнів, збільшення ваги до політехнічного і виробничого навчання, розвантаження навчального матеріалу з предметів гуманітарного циклу, усунення дублювання тощо.

Характерно, що поглиблений аналіз змісту навчання здійснений передусім стосовно 60-х рр. ХХ ст., відносно 70-х рр. він більш поверховий, а щодо 80-х рр. майже відсутній. Таке явище пояснюємо не стільки науковими, скільки політичними обставинами.

З цієї причини радянські науковці фактично оминули увагою проблему розвитку змісту дошкільної освіти в регіоні, тож головний доробок у її вивченні належить сучасним ученим. Зокрема З. Нагачевська показала, що педагогічні засади функціонування українських дошкільних закладів Галичини в останній третині XIX ст. формувалися під впливом західноєвропейської теорії і практики суспільного виховання та на основі моральних принципів християнства і традицій української етнопедагогіки, зусиллями українських педагогів посилювалася їх національна спрямованість. Виходячи з цього, дослідниця визначила мету і завдання українських дошкільних інституцій, що полягали у забезпеченні фізичного й розумового розвитку дитини та формуванні християнської етики, моралі, "любові до всього рідного". Показані їхня еволюція та зміна пріоритетів у першій третині XX ст. [11].

Завдяки полікультурного підходу інші акценти розставлені у дисертаційній роботі Г. Рего [14]. Дослідниця показала, що теорія і практика розвитку дошкільного виховання на Закарпатті у 1836-1918 рр. формувалися під впливом авторських методик угорських педагогів, тож сформульовані ними вимоги до якості знань, умінь і навичок поширювалися на всіх дітей, незалежно від національності та віросповідання. Важливим наслідком цього стали відхід від нав'язуваного "школоцентризму" та усвідомлення вихователями того, що дошкільні заклади повинні виконувати особливу місію. Стрижневим у змісті їх діяльності стали розвиток мовлення і мислення дітей, а також дрібної моторики рук, моральне і релігійне виховання. Усе підпорядковувалося головній меті – вихованню патріота угорської держави.

За відсутності спеціальних комплексних праць гірше досліджений зміст дошкільного виховання на Буковині та Волині у другій половині XIX – 30-х рр. XX ст., а також на Закарпатті за міжвоєнного періоду.

Доволі високим є рівень дослідження даної проблеми стосовно Галичини, що значною мірою завдячується доробку представників наукових шкіл Б. Ступарика і Т. Завгородньої.

Фундаментальне значення для осмислення цієї проблеми має доробок Т. Завгородньої у вигляді докторської дисертації та низки монографічних досліджень, де в різних ракурсах розкривається розвиток теорії і практики навчання в Галичині за міжвоєнного періоду [5; 6; 8]. Розроблена нею концепція будувалася на баченні української освіти як цілісної багатовимірної структури, що еволюціонує під впливом конкретно-історичних чинників, регламентується державними нормативними актами, але принципово відрізняється від польської, бо має за мету формування національно-свідомого українця. Розв'язання цього стратегічного завдання, за думкою вченої, потребувало побудови навчально-виховного процесу на основі творчого використання західноєвропейських ідей, а багатогранність освіти та свобода вибору її змісту й форм визначаються нею як важлива умова реалізації гуманістичної суті освіти.

Тетяна Завгородня здійснила ґрунтовний аналіз поглядів українських педагогів регіону та показала, що червоною ниткою через них проходить ідея національного виховання, яка мала реалізовуватися завдяки інтеграції у зміст освіти українознавчих дисциплін. Цей постулат випливає з аналізу навчальних планів та літератури для народних і середніх шкіл. Науковець вважає, що в основу організації навчально-виховного процесу були покладені індивідуальні особливості дитини, що перевага надавалася активізуючим методам, а поряд з традиційною класно-урочною системою ефективно використовувалися інші форми навчання. Таким чином доводиться, що за міжвоєнного періоду в українській дидактичній думці Галичини, як і всієї Європі відбулася зміна пріоритетів, коли на перший план вийшли проблеми виховання, а навчання відводилася роль головного засобу досягнення виховної мети.

Вивчення зміст початкової освіти на західноукраїнських землях у 1919-1939 рр. [7] ускладнювалося тим, що вчені були змушені з'ясувати загальні та особливі риси її розвитку в Галичині, Буковині й Закарпатті, які детермінувалися різними державно-законодавчими та культурно-історичними чинниками. В такому ракурсі розкриваються діючі у цих регіонах в різний час навчальні плани, принципи створення навчальних програм з певних дисциплін, дидактичні основи побудови україномовних шкільних підручників тощо. Зокрема у площині зіставлення були схарактеризовані запроваджені у 1920-1930-х рр. в Галичині т. зв. варшавські навчальні плани колонізаторського спрямування; проекти навчальних програм, розроблені українськими громадськими товариствами; існуючі на Закарпатті плани, які передбачали навчання рідною мовою. А на Буковині у цей час діяли лише державні навчальні плани. Розроблені українськими педагогами проекти альтернативних навчальних планів на основі рідної культури та ідеї соборності України науковці трактують як важливу складову боротьби за національну школу в краї.

Продуктивність і доцільність застосування порівняльного підходу та проведення спеціальних компаративістських студій для осмислення розвитку не лише змісту початкової освіти, а й інших педагогічних феноменів також засвідчує робота О. Юзик [20], яка здійснила паралельне вивчення дидактичних засад розумового виховання молодших школярів УРСР та Галичині в 1917-1941 рр. Порівняння відповідних процесів показало спільні закономірності розвитку змісту початкової освіти в обох частинах України, однак ураховуючи колонізаторську спрямованість та надбання вчених і педагогів Галичини, авторка довела, що для активізації розумової діяльності учнів здійснювалися перманентні зміни у навчальних програмах, зокрема щодо посилення предметів, які давали прикладні знання (природа, домоводство, гімнастика, співи тощо).

Розвиток змісту української середньої освіти в Галичині у 1864-1918 рр. дослідила І. Курляк [10], яка підійшла до проблеми через показ кількісних і якісних змін, що відбувалися на кожному з чотирьох етапів її організаційно-змістового становлення. Було з'ясовано генезу цього процесу, синтезовано цілісний образ тогочасної дидактичної системи та виявлено основні тенденції її формування, що полягали у звуженні класичної складової змісту навчання за рахунок розширення національної, наповнення змісту шкільних предметів новітніми науково-технічними досягненнями, збереженні

двоступеневого характеру навчальних програм з реальних предметів, корегування змісту навчання під впливом західних ідей та їх інформаційної перенасиченості тощо. За думкою вченої основні риси змісту класично-гімназійної освіти полягають у його гуманітарному характері та спрямованості на формування високоінтелектуальної, духовно багатой людини.

Продуктивність порівняльного підходу до вивчення змісту освіти у середніх освітніх закладів у всеукраїнському масштабі засвідчує доробок С. Чуйко [18; 19] про організацію навчального процесу в ліцеях України у ХІХ – першій половині ХХ ст. На основі всебічного аналізу навчальних планів, програм, підручників, автор показав особливі та загальні риси змісту освіти таких закладів у Наддніпрянщині та Галичині. Становлять інтерес складені автором схеми змісту освіти ліцеїв України ХІХ ст., де на прикладі окремих закладів (Кременецького, Ніжинського, Рішельєвського) визначені її основні напрями (загальногуманітарний, суспільно-юридичний, філологічний, економічний, педагогічний, ін.) та профільні спеціалізації (філологічно-гуманітарна, суспільно-гуманітарна, природничо-математична).

Маємо досить чіткі уявлення про розвиток змісту освіти на Буковині завдяки доробку трьох науковців – О. Пенішкевич, Л. Кобилянської і І. Петрюк [12; 13]. Динаміку змін у змісті освіти, характері навчальних планів, кількості предметів і годин, що відводилися на їхнє вивчення дослідниці розкривають у розрізі функціонування одно-, дво-, чотири-п'яти та шестикласних шкіл. З їхнього аналізу випливає, що зміст початкової освіти в краї еволюціонував у напрямках фундаменталізації, гуманітаризації й секуляризації. Були визначені притаманні цьому процесу риси, які полягають у спрямованості навчальних планів на засвоєння дітьми елементарного письма, читання, рахунку та важливі тенденції щодо розширення загальної культури й освіченості особистості засобами шкільної науки та прищеплення їй необхідних для життя практичних навичок.

Порівняно з дослідниками шкільництва Галичини, доробок вчених Буковини вигідно вирізняє полікультурний підхід до проблеми, який не обмежується аналізом змісту навчально-виховного процесу в українських закладах, а охоплює весь різнонаціональний освітній простір. При цьому залишається прогалина у вивченні розвитку змісту освіти на Буковині за міжвоєнного періоду, коли в краї знищили українське шкільництво й усі освітні заклади функціонували на основі державних навчальних планів.

Попри нагромадження значного доробку з історії освіти, зміст навчання у початковій та середній школі Закарпаття і Волині досліджено слабше, ніж у Галичині й на Буковині. Відсутні спеціальні комплексні дослідження з даної проблеми, а в узагальнюючих історико-педагогічних студіях про розвиток шкільництва в цих регіонах вона розглядається доволі фрагментарно. Так, у дисертації В. Росула [15] відстежуються лише впливи суспільно-політичних чинників на зміст освіти у різних типах навчальних закладів, які призводили до почергової чехізації, мадяризації, радянізації освітньо-виховного процесу.

Висвітлюючи розвиток освіти на Волині у ХVІІІ-ХІХ ст. Т. Джаман [2] дещо поглибила уявлення про її зміст у навчальних закладах єзуїтів, які мали дворівневу структуру. До першого рівня належали школи, які мали нижчий, середній, старший класи і клас риторики; другий – складали колегіуми, де викладалися філософські і теологічні курси. Дослідниця показала, що вся організація навчального процесу в народних і середніх школах краю – від принципів викладання предметів до внутрішнього розпорядку, структури навчального року й розкладу щоденних занять – регламентувалися загальноросійським законодавством. З'ясовано його особливості і хиби: відсутність єдиних навчальних програм, які визначалися відомчим підпорядкуванням закладу; перетворення школи на чуже для української дитини іноетнічне середовище; переривання занять під час польових робіт тощо.

Отже, при вивченні історико-педагогічних явищ, особливо у їх регіональному вимірі, слід застосовувати синкретно-детермінований підхід, який полягає в органічно-цілісному з'ясуванні їхніх джерел і витоків, що обумовлювали формування дидактичних форм, методів, засобів впливу, а відтак проявилися як трансформовані у педагогічній теорії і практиці первозданні чинники, що позначилися на становленні суб'єкта навчально-виховного процесу.

Використані джерела

1. Грищенко М.М. Народна освіта в західних областях Української РСР / М.М. Грищенко. – К.: Радянська школа, 1960. – 142 с.
2. Джаман Т.В. Розвиток народної освіти на Волині (ХVІІІ – ХІХ ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Т.В. Джаман. – Тернопіль, 1999. – 19 с.
3. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма / О.А. Завадская. – К.: Изд-во Киевського университета, 1968. – 176 с.
4. Завадська О.Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти / О.Я. Завадська. – К.: Радянська школа, 1964. – 240 с.
5. Завгородня Т. Взаємообумовленість педагогічних пошуків науковців Закарпаття та Галичини / Т. Завгородня // Джерела. – 2001. – Ч. 3-4. – С. 18-22.
6. Завгородня Т. Дидактична думка в Галичині (1919-1939 роки) / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 167 с.
7. Завгородня Т. Зміст початкової освіти в українських школах на західноукраїнських землях (1919-1939 рр.): монографія / Т. Завгородня, Г. Лемко. – Івано-Франківськ: Плай, 2011. – 212 с.
8. Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині (1919-1939 роки): Монографія / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ, 2007. – 392 с.

9. Кондратюк О.П. Розвиток школи і освіти на Тернопільщині (1900-1957): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / О.П. Кондратюк. – К.: НДІ Педагогіки, 1958. – 19 с.
10. Курляк І. Зміст освіти української середньої школи в історії галицьких класичних гімназій (1864-1918 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / І. Курляк. – К., 1995. – 24 с.
11. Нагачевська З.І. Становлення і розвиток українського суспільного дошкільного виховання в Східній Галичині (1869-1939 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / З.І. Нагачевська. – К., 1995. – 204 с.
12. Пенішкевич О.І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.) / О. І. Пенішкевич. – Чернівці: Рута, 2002. – 520 с.
13. Пенішкевич Д. Формування змісту класичної гімназійної освіти на Буковині в першій половині XIX ст. / Д. Пенішкевич, І. Петрюк // Шлях освіти. – 1997. – Ч. 1. – С. 51-52.
14. Рего Г.І. Становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання в Закарпатті (1836-1918 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Г.І. Рего. – Івано-Франківськ, 2006. – 19 с.
15. Росул В.В. Тенденції розвитку школи та педагогічної думки Закарпаття (XIX – XX ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / В.В. Росул. – К., 1997. – 24 с.
16. Становлення і розвиток народної освіти та педагогічної думки на Буковині: Навч. посіб. / Д. І. Пенішкевич та ін. (укл.); Чернівецький держ. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 1997. – 48 с.
17. Сухомлинська О. До питання про розвиток змісту загальної середньої освіти / О. Сухомлинська // Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Педагогіка та психологія. – Чернівці : Рута, 2003. – Вип. 176. – С. 161-171.
18. Чуйко С.Р. Ліцеї України (XIX-XX ст.) / С.Р. Чуйко. – Тернопіль: Ліком, 1996. – 140 с.
19. Чуйко С.Р. Організація навчального процесу в ліцеях України (XIX – перша половина XX ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / С.Р. Чуйко. – Тернопіль, 1999. – 207 с.
20. Юзик О.П. Дидактичні засади розумового виховання учнів початкових шкіл України (1917-1941 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / О.П. Юзик. – Тернопіль, 2006. – 247 с.

Strazhnikova I.

THE EVOLUTION OF THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE SECONDARY EDUCATION IN STUDIES OF THE WESTERN REGION OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XX - BEGINNING OF XXI CENTURY

In the article the change of paradigm of maintenance of formation of the marked region is torn in researches of scientists of the second half of XX – beginning of XXI of century, them philosophical-methodological looks to maintenance of education as on a world view problem, influences of social and political factors are watched on maintenance of education in the different types of educational establishments. In studies of a particular region shows the shortcomings in the functioning of secondary schools of different modifications with a multicultural approach to the history of education, content of education in primary and secondary school, the dynamics of changes in the content of education, the nature of curriculum, the number of subjects and hours, which are assigned to investigate them.

This situation led to limited access to source materials, so scientists have tried to analyze the content of the educational process on the basis of materials of the press and public authorities. Because understanding the nature of the content of education as a specific amount of systematized knowledge, abilities and skills ensuring the full development of personality, knowledge and ideology, and physical, mental qualities necessary for productive work. Quite high is the level of investigation of this problem, which greatly caudacuta the work of the regional scientific schools. However, some scientists have tried to critically analyse the state of affairs. It is proved that historical and pedagogical studies provide a fairly complete picture of the process of implementation and improvement of curricula and programmes for secondary schools, focused on age-appropriate students, weight gain to polytechnic and industrial training, unloading educational material on the subjects of a humanitarian cycle, eliminating duplication, and the like. The performance and applicability of the comparative approach and the special comparative studies for understanding the development of not only primary education but also other pedagogical phenomena, in particular the study of the content of education in secondary educational institutions in the all-Ukrainian scale. A thorough analysis of the views of Ukrainian teachers in the region have shown that the common thread running through them is the idea of national education, which should be implemented through integration into the content of education in Ukrainian disciplines.

Key words: maintenance of education, Western region of Ukraine, change of paradigm, curricula and programs, theory and practice of studies.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2015